

Ольга Науменко

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКА ЕЛІТА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У цьому дослідженні увага зосереджується на функціонуванні та діяльності політико-управлінської еліти України в умовах трансформації політичного режиму. Розглядаються особливості еволюції політичного режиму та його типи з часу проголошення незалежності й до сьогодення.

Ключові слова: політичний режим, перехідний політичний режим, трансформація, транзит, зміна політичного режиму, авторитаризм.

Naumenko O. The Ukrainian modern political-power elites under the circumstances of political society transformation. The core shot of this research is focused on the Ukraine's political-power functioning and activity under the circumstances of political order transformation. The peculiarities of political regime evolution and the patterns are considering here, since the independence proclamation is being done till the present time.

Key words: political regime, transition political regime, transformation, transit, the change of political order, authoritarianism

На сьогодні визначення основних тенденцій політичного режиму та межі його коливання є досить актуальними. Дослідження ролі політичної та управлінської еліти в зміні того чи іншого режиму стає визначальним фактором суспільних трансформацій. Причини транзитивного характеру типу політичної системи в Україні та типу політичного режиму обернулися загрозою наростання авторитарних тенденцій в запроваджених формах і методах державного управління [1, с. 21–26].

Роль політичних еліт у перехідному суспільстві

Логіка процесу суспільних трансформацій доволі часто інтерпретується на науково-теоретичному рівні в термінах зміни політичного режиму. При цьому предикат «політичний» означає те, що зміна режиму зачіпає всіх суб'єктів політичних процесів і, в першу чергу, тих, чий статус, права та обов'язки виписані на конституційному рівні.

Поняття «політичний режим» в Конституції України не вживається, так само у ній немає згадки й про «демократичний політичний режим». Натомість серед конституційних норм є чимало таких, які закріплюють і гарантують невід'ємні інститути (як приклад, можна навести інститути виборчого права, а також такі принципи, як свобода волевиявлення із забезпеченням загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування або ж інститут багатопартійності), характерні для демократичного політичного режиму.

Поняття політичного режиму є динамічним за своїм змістом. Трансформації політичних режимів можуть відбуватися як у межах певного встановленого типу (наприклад, зміна форми правління об'єктивно видозмінює політичний режим та форму взаємодії громадян і держави, але при цьому не призводить до обов'язкової зміни типу політичного режиму), так відбувається і з реалізацією типологічної зміни самого політичного режиму.

Зміни політичних режимів завжди супроводжуються відповідними інституційними трансформаціями на рівні органів держави і суспільних відносин [1].

У найзагальнішому сенсі – транзит, перехід, демократизація, означають процес зміни недемократичних форм правління на демократичні. Процеси у перехідних суспільствах залежать від політичної еліти. Вибір нею стратегії і тактики важливіший для результатів переходу, аніж передумови змін. Демократизація є взаємодією конкуруючих еліт, які в процесі політичного торгу вибирають нові політичні системи.

Важливе значення має встановлення консенсусу між елітами у прийнятті демократичних правил гри, а також у визначенні цінності демократичних норм та інститутів.

Зміна політичного режиму доволі часто супроводжується кризами, які зазвичай ініціюються діями або бездіяльністю елітних груп. Вихід із кризи прямо залежить від діяльності цих груп. Політичні зіткнення відбуваються саме тому, що невідомо, хто виграє. У періоди кризи політична еліта має

особливу свободу дій, що відкриває широкі можливості методів і форм діяльності у політиці.

Визнання значимості «зміни в елітах» приводить до того, що в дослідженнях трансформації увагу зосереджують саме на них. Такі риси членів еліт, як прихильність до демократичних цінностей, схвалення і прийняття демократичних процедур, схильність до компромісів, гнучкість, здатність вести діалог і толерантність виступають для деяких дослідників умовою успішного переходу до демократії, і, відповідно, дефіцит цих рис зупиняє процес демократизації. У межах трансформації важлива етика «єдності за розмаїтості». У стабільних суспільствах гарантами єдності виступають соціальні інститути; у країнах, що трансформуються, збереження єдності в суспільстві залежить передусім від орієнтації і дій еліт. Дослідники визначають: чим вища роль еліт у демонтажі старої системи й у побудові нової системи, тим вищі шанси на успіх перетворень [2, с. 50, 332–337].

В Україні, на відміну від країн Східної Європи і Балтії, зміна «критичної маси» політичної еліти відбулася не шляхом очищення від номенклатури, а шляхом заміщення номенклатури представниками промислово-економічних груп. У нас так і не було створено двох механізмів, які уможливають оновлення еліт у перехідних суспільствах. Перший – люстрація, що є еволюційним механізмом оновлення. Вона дозволила б змінити якісний склад еліт у східноєвропейських і балтійських країнах. Другий механізм – революція, який передбачає радикальну зміну еліт, що тягне за собою зміну політичного режиму, соціальної структури, політичних інститутів та цінностей [3, с. 42–50].

Особливості політичного режиму від Л. Кучми до В. Януковича

Поняття «трансформація» (від латинського *transformation* – перетворення) використовують переважно стосовно складних об'єктів, у яких можна виявити певну структуру. Крім того, «трансформація» вказує на видимі зміни, як правило, поліпшення чогось. Трансформація є більш відкритим поняттям, що потенційно передбачає інваріантність змін, а транзит, навпаки, наголошує на початковій і кінцевій точках змін.

У статті пропонується розгляд трансформації як макромоделі демократії, що вживається в більш вузькому значення – як дії еліт, які беруть на себе ініціативу у поваленні

старого режиму, чи у значенні глибоких ненасильницьких дій [4, с. 43–44].

Поняття «транзит» включає в себе зміни в усіх сферах суспільного життя – економічній, політичній та духовній. У політичній сфері мається на увазі перехід від тоталітарної політичної системи до демократичної, в першу чергу, трансформацію політичного режиму від тоталітаризму до демократії. Цей процес вимагає певного проміжку часу, протягом якого будуть зникати риси попереднього режиму та формуватися риси нового, і одночасно це буде проявлятися у функціях політичного режиму. Такий політичний режим визначається як перехідний, тобто такий, який еволюціонує від одного типу до іншого, включаючи одночасно в себе їх елементи. «Чистих» типів політичних режимів не існує, кожен режим може містити в собі елементи іншого. Перехідний режим виступає як суміш кількох типів політичних режимів та їх різновидів. Він синтезує в собі елементи кількох типів класичних політичних режимів та їх різновидів за відсутності якогось одного, що домінує.

Перехідний політичний режим означає певну нестабільність, нестійкість, тимчасовість. Такий режим ще називають «гібридний», що поєднує в собі як авторитарні, так і демократичні елементи, є характерним для пострадянських держав, у тому числі й України.

Періодизацію трансформації політичного режиму пострадянської України можна виділити в три основних періоди. Перший етап – кінець 80-х – 1996 рр. – лібералізація. В межах цього періоду відбувається руйнація тоталітаризму, зародження деяких демократичних елементів у функціонуванні політичного режиму – відсутність політичних репресій, зародження ідеологічного, політичного плюралізму і поява на цій основі політичних партій, свободи слова, вибір на демократичних засадах у парламент та в органи місцевого самоврядування. Одночасно відбулося законодавче забезпечення цих змін, яке в цілісному вигляді завершилося прийняттям нової Конституції в 1996 році. Але це не стало показником утвердження повністю демократичного режиму. Правляча еліта продемонструвала неможливість перебувати в правовому полі і відносинах нею ж написаних законів. Внаслідок цього пріоритетними стали неправові, тіньові, неформальні відносини як усередині правлячої еліти, так і у її відносинах із суспільством, що врешті-решт стало нормою. В

свою чергу, суспільство через відсутність зрілих інститутів громадянського суспільства, насамперед реальної опозиції, в'явилось не готовим контролювати владу та впливати на неї.

Ці події спричинили наступний період трансформації – з 1996 по 2004 роки. В процесах трансформації і функціонування політичного режиму стали не тільки домінувати авторитарні тенденції, а й фактично сформувався авторитарний режим президента Л. Кучми в одному із його найгірших проявів – кланово-олігархічному. В цей період відбулося згортання демократичних елементів у функціонуванні політичного режиму: обмеження свободи слова, перманентне застосування репресій щодо політичних опонентів, концентрація влади в руках президентського оточення та його адміністрації.

Третій етап (2004 – 2011 роки) яскраво засвідчив недотримання правлячою елітою демократичних норм у реальній політичній діяльності. Правляча еліта виявилася неспроможною повністю використати наявний у неї масштабний потенціал [5, с. 103–106].

У період президентства Л.Кучми визначення типу політичного режиму було однією з тем, що не заохочувалася владою. Офіційні ідеологи експлуатували тезу, що, починаючи з 1991 року, Україна перебуває в перехідному стані, рухаючись від тоталітаризму до демократії. Процес демократизації мав би завершитися формуванням правової та соціальної держави, розбудовою громадянського суспільства і ринкової економіки.

Дискусію щодо недемократичної спрямованості перехідного періоду в Україні започаткував В.Полохало, запропонувавши тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні. Він визначив сім рис посткомуністичного неототалітаризму, що були характерні, на його думку, для більшості пострадянських країн: 1) відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірності залежності від неї; 2) одностороннє підкорення громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення державою своїх повноважень; 3) брак реальних гарантій декларованих прав людини, безпорадність індивіда перед чиновниками; 4) тіньові присвоєння, розподіл загальнонародної власності за панування клієнтельських зв'язків; 5) поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу; 6) домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів,

симбіоз олігархії та авторитаризму; 7) утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур.

Посткомуністичний неототалітаризм В.Полохало визначив як «гібридний тип суспільного устрою й політичного режиму, такий новітній різновид тоталітаризму, за якого всеохоплюючий контроль, систематичні примус і насильство (або загроза їх застосування) з боку посткомуністичної олігархічної влади щодо більшості населення здійснюється легітимно, з використанням демократичних технологій, причому ж не жорстких (на відміну від тоталітаризму «класичного»), а у відносно м'яких формах, через безліч багатовимірних і стійких залежностей (і очевидних, і латентних – соціокультурних, правових, економічних)».

В.Полохало та А.Колодій використали твердження Г. О'Доннела та Ф. Шміттера про те, що Україна належить до перехідних суспільств з неконсолідованою, неповною демократією, де старий політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним.

Політичний режим в Україні за президентства Л.Кучми більшість дослідників визначає як недемократичний в діапазоні від неототалітарного до змагального напівавторитарного [6, с. 19–26].

Серйозні сподівання щодо можливості формування нової політичної еліти покладалися на президентські вибори 2004 року. Напередодні цієї події було два варіанти розвитку для України. Перший – консервація наявного стану і посилення авторитарних тенденцій, другий – це зміна влади як якісний прорив на основі європейських демократичних цінностей.

Більш прийнятним для суспільства став другий варіант, що й було доведено масовою участю в акції протесту проти старої влади під час виборів.

На роль нової еліти претендувала опозиційна до уряду Кучми політична еліта, яка, на думку експертів з цих питань, мала переважно те саме коріння, що й правляча еліта, а тому їй значною мірою були притаманні риси останньої. Більшість депутатів опозиційних на той час партій були представниками бізнесових кіл і через депутатський мандат прагнули захистити свій бізнес політичними методами або зменшити втрати від можливого переділу власності.

Політичні еліти до виборів 2004 року і після них мали досить невисокий рівень їх політичної культури. Особливо яскраво це проявлялося під час виборчої кампанії, коли і

опозиція, і влада були схильні до агресивності, не відмовлялися від методів тиску на опонента.

Влада, що легітимізувала свої повноваження, мала такий самий високий рівень недовіри, як і попередня, та повністю втратила підтримку народу, що й не сприяло поглибленню демократії в Україні. Взяті під час виборчої кампанії 2004 року зобов'язання політичною елітою не були виконані. Сила влади – в підтримці народу, і це є найважливішим завданням у плані демократизації українського суспільства [7, с. 40–42].

Аналізуючи події 2004 року, можна зробити певне узагальнення, що ані революції, ані перевороту в Україні, однак, не було. Події листопада – грудня 2004 року в Україні коректніше назвати широкомасштабними акціями політичного протесту, спланованих лідерами опозиції і підтриманих значною кількістю громадян України, внаслідок чого відбулося падіння авторитарного режиму Кучми.

Події кінця 2004 року в Україні некоректно називати революцією. Навіть політичною, оскільки новій владі не вдалося змінити принципи здійснення влади або політичний режим. Події мали певні ознаки революційності, але це не дає підстави визнати їх революцією. В Україні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти за масової участі населення в політичному страйку в період президентської кампанії. Тобто, відбулося падіння режиму [6]. Це була криза ротації еліт, проте глибинної її зміни не сталося [3].

Український варіант переходу має кілька особливостей. По-перше, український перехід був тривалішим, ніж перехід у східноєвропейських чи балтійських країнах. По-друге, зі зміною влади розпочався третій етап суспільних трансформацій. Перший етап тривав з кінця 1980-х років до 1991 року. Другий – з 1991 року до кінця 2004 року. В цей період в Україні радянський номенклатурний авторитаризм трансформувався в новітній кланово-олігархічний різновид авторитаризму. Визначальною рисою цього етапу була нова, але неповна зміна еліт, а суттю – змагання між бізнесовими угрупованнями, з одного боку, та намагання зберегти обличчя перед громадянами – з іншого.

Проте нова влада не сприяла консолідації демократії, вона втратила кредит довіри у населення повністю [6]. Рейтинг Президента В.Ющенка впав до надзвичайно критичної межі, його політична сила розпалася. Оптимізм

тих подій виявився ілюзією та неготовністю гаранта Конституції втримати надану йому народом владу.

Особливості політичного режиму Віктора Януковича:

- Янукович має дуже сильний інстинкт влади, він почав роботу з будівництва свого особистого режиму – консолідувати владу у своїх руках. Саме тут спрацював чималий його політико-адміністративний досвід;

- відбулася централізація системи влади, тобто цей режим є централізованим. Усі групи впливу є васалами Президента, тобто вибудовується адміністративно-феодальна система, де є адміністративна ієрархія й феодальні відносини між суб'єктами влади;

- використання принципу стримувань і противаг між великими групами впливу;

- Янукович є президентом-губернатором, він схильний до прямих адміністративних методів керівництва [8, с. 12–15].

Одним із завдань В. Януковича стала адміністративна реформа. Влада задекларувала глобальне скорочення армії чиновників, окрім того – очищення держапарату від дублюючих функцій. Як наслідок, Президент скасував чотири міністерства із 20, а кількість міністерських і віце-прем'єрських посад скоротив майже вдвічі – із 36 залишилось 17. Проте насправді нічого не змінилось. Замість міністерств і комітетів виникли держслужби, куди й перейшли звільнені міністри.

Плюсами першого року правління можна назвати прийняття прогресивних законів з дерегуляції економіки, внаслідок чого кількість ліцензійних видів діяльності скоротилася. Країна отримала план проведення реформ, команда Президента не тільки розробила документ, який складається з 21 напрямку перетворень, але і підготувала механізми їх реалізації. За рік Президент і його команда реабілітувала проект проведення в Україні футбольного чемпіонату Євро-2012. Серед мінусів правління першого року Януковича – низька якість реалізації цих перетворень. У кадровій політиці Президент дотримується принципів земляцтва (трайбалізм). Для прикладу, в першому складі уряду кожний четвертий чиновник вищої ланки був вихідцем із Донбасу [9, с. 20–21].

Адміністративні реформи «помаранчевих» розпочалися з реорганізації і перетворення Адміністрації Президента на Секретаріат, склад якого оновився на 40-45 %. Кабінет Міністрів

був сформований з представників трьох «помаранчевих» сил, що об'єдналися проти владного кандидата, а на посади голів обласних державних адміністрацій були призначені нові люди. Зміни зачіпали й інші установи, зокрема РНБО та СБУ. Влада перейшла до групи, що мала спільне походження з правлячою елітою. Політичною суттю подій 2004 року стоїть ненасильницька ротація еліт, але не їх зміна [3].

Оскільки політичні трансформації у більшості пострадянських країн сформували авторитарні чи напівавторитарні режими, доля України й далі залишається невизначеною. Сьогодні питання полягає в тому, чи має Україна шанс виборстися із «сірої зони», а чи ми й надалі будемо хитатися між дефективною демократією і квазіавторитаризмом, чи все ж зможемо, бодай у середньо-чи довгостроковій перспективі, стати консолідованою демократією [4].

Від авторитаризму до демократії

Еволюція перехідного політичного режиму у бік демократичного в сучасній Україні має непрямолінійний, суперечливий та непрогнозований характер. Авторитарні тенденції перебувають у стані протиборства з демократичною альтернативою, і в цьому контексті перехідний період означає швидше невизначеність остаточних результатів їхнього змагання, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму. Тому класифікувати політичний режим в Україні в період трансформації за умов нестабільності соціально-політичної ситуації, яка спостерігається в Україні протягом останніх років, досить проблематично [5].

Тенденції останніх років спрямовують дослідження демократії від протистояння авторитаризму до пояснення та розуміння її базових засад. Українських і російських дослідників цікавлять перспективи демократичного транзиту, ефективності демократії за змішаних типів політичних режимів [10, с. 172–173].

На шляху демократичного розвитку України виникло три основні проблеми:

- відсутність нової енергійної політичної еліти;
- нерозвиненість інститутів громадянського суспільства;
- низький рівень політичної культури українських громадян [7].

Російська дослідниця Ольга Малакова пропонує власну схему успішного переходу до демократії: рух до демократії

починається «згори», від правлячої еліти, яка складається з «реформаторів» і «консерваторів». Разом із початком реформ розпочинається «лібералізація». «Реформатори», поступово проводячи реформи, постійно опираються «консерваторам». Таким чином, відбувається інституціоналізація демократичних процедур, яка у майбутньому веде до консолідованої демократії.

Зміни політичного режиму відображають змагання елітних груп, а тому головним процесом переходу можна вважати порозуміння еліт. Американські дослідники Майкл Бартон, Роберт Гюнтер, Джон Хіглі сформували модель переходу від авторитаризму до демократії через порозуміння еліт.

Порозуміння в елітному середовищі визначає результат переходу. У контексті взаємодії елітних груп широкі верстви населення виступають інструментом переходу і дуже рідко стають реальним політичним актором.

У перехідних суспільствах еліти не лише викликають зміни, а й самі зазнають змін. На думку українського вченого Геннадія Щокіна, еліті в перехідних суспільствах притаманні рецидиви вождизму [2].

Є очевидністю, що до усталеної демократії Україні ще далеко і що просування у більш щільні її шари потребуватиме значних зусиль і, скоріш за все, продовження боротьби із залишками й рецидивами авторитаризму. Зміцнення демократії потребує поглиблених системних реформ в економічній, політичній і правовій сфері [11, с. 42].

Отже, можна зробити висновок, що політичний режим сучасної України має перехідний характер, тобто є змішаним, та поєднує елементи демократичного і авторитарного режимів, тяжіючи до останнього. Зміна політичного режиму супроводжується змінами в політичній еліті, але цей процес не завжди супроводжується позитивними змінами в політичній еліті.

1. Бабенко К. Конституційні гарантії демократизму політичного режиму в Україні // Юридична Україна. – 2007. – №5.

2. Див.: Мандзій Л.С., Дацаківська О.Ю. Політична еліта: історія та теорія: Навчальний посібник. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009.

3. Див.: Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції» // Політичний менеджмент. – 2010.

4. Мацієвський Ю. Незакінчений транзит в Україні: спроба періодизації // Політичний менеджмент. – 2010. – №6.

5. Див.: Гончарук Т. В. Політологія: лекційний курс і практикум: Навчальний посібник. – Тернопіль: Астон, 2009.

6. Див.: Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» // Політичний менеджмент. – 2006.

7. Торяник О. І. Демократизація в Україні: проблеми та перспективи // Трибуна. – 2005. – №7-8.

8. Леліч М. Володимир Фесенко: «Янукович сконцентрував у своїх руках значно більше влади, ніж Кучма» // Главред. – 2010. – №24 (177). – 14 червня.

9. Соломко И. Первый прошел // Корреспондент. – 2011. – 25 февраля. – №7(444).

10. Опанасюк В. Раціональність демократії: від теорії до практики // Політичний менеджмент. – 2010. – Спец. вип.

11. Див.: Дергачов О. Тип лідерства і формування політичного режиму // Політичний менеджмент. – 2007. – Спец. вип.